УДК 1(091)

Cooронбаева Ч.К.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ

КЫРГЫЗ УЛУТТУК ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫН АЛГАЧКЫ КАРЛЫГАЧЫ

Бул макалада интеллигенцияга тууралуу кыскача маалымат берилип, кыргыз улуттук интеллигенциясынын алгачкы карлыгачы К.Тыныстанов экендиги белгиленип ётёт.

Интеллигенция коомдун акыл жагынан кщчтщщ, маданияттуу эъ жогорку бийиктиги болуп саналат. Тигил же бул элдин маданий, агартуучулук, илимий жактан жетишкендиги интеллигенциянын саны жана сапаты менен каралып, бааланат. Коом ёз багытында, ёз нугу менен ёнщгщп жатып, кокус кризистик абалга учураса, зарылчылыктан улам интеллигенцияга кайрылып калат. Дегеле, «интеллигенция» деп биз жогорку билимдщщ, маданияттуу, кёпчщлщк убактысын китеп окуп, информация менен азыктанып турган эл катмарын тщшщнёбщз.

Негизинен, интеллигенция бул - коомдун бийлигине, кёзёмёлщнё баш ийбей турган, интеллектуалдык жактан жогору, билим, илимге, маалымат булактарына сугарылган, келечекти, эртеъкини туура баамдап, кёрё алган, калкты калыс идеялар менен шыктандырып, коомду ёзгёртщщчщ мщнёзгё ээ болгон кщч. Тарыхый-социалдык ёзгёрщщдён улам, ар бир коом ёз интеллигенциясын ёзщ тарбиялап, ёз талабына ылайык ёстщрёт. Чыныгы интеллигент жашоонун баалуулуктарын ар тараптан сын кёз менен карап, ёз идеяларын ишке ашырууга аракет жасайт.

Интеллигенция антикалык мезгилде эле жаралып, интеллект менен профессионалдуу тщрдё ишмердщщлщккё ээ болгон адамдар, т.а., илим, билим, искусство, укук тарабында алектенген «жогорку идеалдар» кирген. Интеллигенциянын ёкщлдёрщ ёздёрщнщн профессионалдык интеллектуалдык ишмердщщлщгщндё маданий баалуулуктарды кайрадан иштеп чыгып, аларды андан ары ёнщктщрщп, коомду алга сщрёгён, агартууга жёндёмдщщ болгон социалдык топтун мщчёлёрщ эсептелет.

Интеллигенция тууралуу тщшщнщк тщрдщщ тилде, тщрдщщ илим тармактарында тщрдщщчё, т.а., акыл эмгеги менен байланыштырып, ёзгёчё, илимий ачылыштарга басым коюшат. Бул жерде акыл эмгеги менен кара кщч эмгегинин ортосуна чек коюлат. Ал эми коомдо болсо интеллигенцияны тщрдщщчё мщнёздёп, анын коомдогу ордун, функциясын, милдетин белгилешет. Интеллигенттердин коомдогу диапазону ётё кеъири, ага конкреттщщ тщрдё белгилщщ ёлчёмдёгщ функцияларды, милдеттерди киргизе албайбыз.

«Интеллигенция» - латын тилинен алынган, тщшщнгён, туура ой жщгщртё алган, акыл эмгеги менен профессионалдуу эмгектенген ёзгёчё социалдык топ. Азыркы динамикалуу коомдо интеллигенция катмарын ишкерлер менен инвесторлор да толуктап калган. Мобилдщщлщктщ талап кылган заманда интеллигенцияга коомдун элиталык бёлщгщн да киргизет.

Интеллигенцияны кёпчщлщк учурда тёмёнкщдёй бёлщштщрщп келишет:

1. **Эъ жогорку деъгээлдеги интеллигенция** – бул катмарга чыгармачылык менен алектенген профессионалдар, илимге, техникага, маданиятка, ёзгёчё, ички рухий байлыкка басым койгон калктын катмары кирет.

2. **Жалпы калк катмарына тиешелщщ интеллигенция** – буга саламаттык сактоо кызматкерлери, мугалимдер, инженер, журналисттер, технолог, агроном кесибиндеги калк катмары кирет. Кёпчщлщк учурда интеллигенциянын бул бёлщгщ социалдык сферада, ёнёр жайда, чарбада, тейлёё иштеринде эмгектенишет.

3**. Жёнёкёй массалык интеллигенция** – буга саламаттыкты сактоонун кичи кызматкерлери, референт, менеджерлер, катчылар, ассистенттер, лаборанттар кирет.

Кыргыз элинин интеллигенциясынын алгачкы карлыгачтары саясий формациянын негизинде тарбияланып, акыл жана кол эмгегине жёнёкёй жумушчу, дыйкандарга басым

коюп келген. 1920-жылдан баштап улуттук илимий интеллигенция гуманитардык, т.а., тилчи, адабиятчы, фольклор, тарыхый оозеки чыгармачылык багытындагы ёкщлдёрщ болгон.

Алар: кыргыздын алгачкы Кызыл профессору К.Тыныстанов, А.Сыдыков, Б.Данияров, Ж.Абдрахманов, С.Карачев, О.Лепесов ж.б. эне тили щчщн кщрёшкён, адабий тилди негиздеген, эл эсинде оозеки сакталып калган чыгармаларды толугу менен жыйнаган, иликтеген, басып ёткён тарых жолду иретке келтирген, марксизм идеяларын, Лениндин декларациясын максаттуу тщрдё ишке ашыруу щчщн жан дилдери менен берилип кщйщп-жанган, бир мезгилде канатын катуу кагып, капыстан мерт сынган карлыгачтар эле.

Улуттук интеллигенциянын башатында кёрщнщктщщ орунду ээлеген, тагдыры талкаланган Кыргыз АССРинин биринчи председатели Ж.Абдрахманов алдыъкы коммунист, партияны щлгщ туткан алгачкы саясий мектептердин окуусун дилгирленип ёздёштщргён, патриот инсан болсо да, негедир маъдайына «советтик бийликтин душманы» деген жазуу ёмщрщнё чекит койгон.

Мурдагы СССР державасы тушунда адабий окууну ачып окугандан тартып 1990-жылдарга чейин «Кыргыз интеллигенциясынын башаты жаъы жазуу, окуу менен 1924-жылы башталган» деп атап келгенбиз. А кёрсё, мезгилдин салттуу идеологиясы же советтик коому ёзщнщн нукура элдик кёёнёрбёс кёркёмдщктёрщн кёрбёскё щндёгён тура.

Кыргыз улуттук интеллигенциясы 19-к. акырында, 20-к. башатында калыптанып, 1917–жылы революция шарданы менен алгачкы акындар, жазуучулар, мамлекеттик, партиялык ишмерлер, мугалимдер келип чыккан. Негизинен, интеллигенция катары кыргыз коомунда баштапкы ликбез мектептеринде билим берщщчщлёрдщ эсептесек, кийин революциядан кийин орус-тузем мектептеринде, медреселерде билим берщщчщлёр аталган.

Октябрь революциясынан кийин жёнёкёй кедей-дыйкандар арасында социалисттик коомду тщзщщгё ылайыкташтырылып, щгщт иштерин жщргщзщщ менен ачылган агартуучулук мектептеринин ёкщлдёрщ кирет. Социалисттик идеологиянын алдында В.И.Лениндин кайрылуусу, Декларациясы саясий щгщт абалына шарт тщзщп турган. Ушул шардан менен элдик оозеки чыгармачылыктын ёзёгщ жазма адабиятка ётщп, марксистик–лениндик, революциялык, социалисттик саясатты кыйшаюусуз аткаруу милдети тагылган интеллигенциянын ёзгёчё катмары жаралган. Алар ёздёрщнщн жазган чыгармаларында, сщйлёгён сёздёрщндё толугу менен марксисттик – лениндик позицияны жан дщйнёлёрщнё сиъирип, теъдик, эркиндик, жаркын келечек, коммунизм идеяларын тынымсыз жарыялап, жар салып турушкан. Кыргыз адабий тилинин баштоочусу, акын, драматург, прозачы, саясий ишмер Касым Тыныстанов революцияга чейин бир да мектепти толугу менен бщткён эмес. Билимге кёксёгён жаштар ал кезде Кыргызстандан башка жерлерде, Москва, Верный шаарларында билим алышкан.

Ёзщнщн келечегин билимсиз элестете албаган К.Тыныстанов 1919-жылы Алматыга келип, Казак-кыргыз агартуу институтунда даярдоо бёлщмщндё окуйт. 1919-жылдан баштап Туркстан Коммунисттик жаштар союзунун катарына ёткён соъ алгачкы чыгармаларын Ташкент, Алматы шаарларында чыккан «Ак жол» «Учкун», «Тилши», «Ёрис» аттуу газета журналдарга жарыялап турган. К.Тыныстанов кыргыз интеллигенциясынын жарк эткен жылдызы болуп, ёзщнщн илимий ой-таанымдары менен ёзгёчёлёнщп турган. Ал эми кыргыз элинин тарыхында алтын тамгалар менен жазылып калган улуттук жазмага ээ болгон учурубузга тщздён-тщз К.Тыныстановдун салымы бар. Алгачкы ырлары байма-бай ушул басмаларга жарыяланып турган. Ошентип, биринчи кыргыз элинин туъгуч ырлар жыйнагы 1925-жылы Москва шаарында СССР элдеринин борбордук басмаканасында жарык кёрёт. Ага бардыгы 32 ыр басылган. Ушул басылма менен кыргыздын улуттук интеллигенциянын алгачкы карлыгачынын эмгеги жарк эте чыга баштайт. 1924-жылы К.Тыныстанов Ташкенттеги казак-кыргыз институтун аяктагандан кийин Каракол шаарына лектор катары келип, компартиянын катарына

кирет.

Ушул мезгилде К.Тыныстанов кыргыздын жазуусуна ылайык маселелерди туура баамдап, кёрщп, улуттук жазма тууралуу, аны жёнгё салуу системасы тууралуу жаза баштаган. Араб алфавитинин негизинде улуттук жазуу системасын, терминдерди иштеп чыгуу, мектептер щчщн окуу китептерин даярдоо жана башка жооптуу иштерди аткарууга даяр адистер, профессионалдар жок болгондуктан, кёп кыйынчылыкты жараткан. Ошентсе да К.Тыныстанов башында турган комиссия кыргыз алиппесин 1924-жылы Ташкенде басып чыгат. Андан кийин алгачкы кыргыз газетасы «Эркин Тоо» жарыкка чыгып, ага да К.Тыныстанов редактор болуп турган. Ушундай тынымсыз алгылыктуу иштермандыгы менен 1927-30-жылдары Кыргыз АССРинин Эл агартуу комиссарына чейинки кызматтарды аткарган. Ушундай кёрёгёч, элине жан дили менен берилип иштеген зор инсан, чынында эле, кыргыз интеллигенциясынын алгачкы карлыгачы болгон. Ал натыйжалуу мээнети менен 1936-жылы илимий окутуучулук эмгеги щчщн биринчи Кызыл профессорлук наамга татыган.

Бирок кыргыздын аъ-сезимине капысынан таъууланган идеологиялар интеллигенцияларды курута баштаган. Саясий татаал кыймыл интеллигенттерди акырындык менен соолутуп, сталиндик режимге баш ийдирип, бардык тараптан идеялык каталарды тынымсыз таап турушкан.

Кыргыз улуттук интеллигенциянын алгачкы карлыгачы катары К.Тыныстановдун жалпы илимий изилдёё жана ой-таанымдарынын, кёрёгёчтщгщнщн, ишмердщщлщгщнщн жалпы баасы эъ мыкты деген баага арзыйт. Анткени ал алгачкылардан кыргыз адабий тилинин грамматикасын тщзщп, терминологиясын иштеп чыккан. Кыргыз илимин уюштурууда, аны жолго салууда лидерлик жёндёмщ менен Академияны башкаруу системасын тщзгён. Кыргыз коомундагы илимпоз–окумуштуулардын изилдёё иштерине, башкаруу чеберчилигине, социомаданий элиталык жщрщш-турушуна жол ачып, жаъы этапты баштаган.

Кыргыз илиминин жаркыраган жылдыздары идеологиялык чабуулга туруштук бере алышкан жок, репрессияга каршы идеяларды, кёз караштарды айта да алышкан эмес, анткени алардын щнщн тезирээк ёчщрщп салышкан. Ошол мезгилдин саясаты ёз интеллекттерин, акылдарын кайра кайткыс кылып жатканына этибар да алган эмес. К.Тыныстановдун элине кылган кызматы зор болгон, ал интеллигенция башатында баштооч болуп, улуттук маданият менен коомдук иште да, тарыхта да кала берген. Ал учурдагы саясий катачылыктар дайыма кёрмёксёндщккё, байкамаксандыкка салынып келген.

Жогоруда биз кыскача санап ёткён ёкщнщчтщщ, ошол эле учурда нускалуу жашаган К.Тыныстановду кыргыз интеллигенциясынын башатын баштоочу деп сыймыктануу менен айта алабыз. Анын кыска ёмщрщндё кыргыздын алгачкы улуттук жазмасын, улуттук оозеки чыгармачылыгын жыйнаган, сактаган, колдогон, маданиятты сактоого бар кщчщн сарптаган баалуулуктарды барктаган кыргыздын улуттук интеллигенти деп атайбыз.

Адабияттар:

1. Алексеев Г. Заметки о киргизской литературе // Новый мир. – 1931, № 12.
2. Болпонова А. К.Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана. – Каракол, 2011.
3. Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: Жизнь и творчество. –Бишкек, 2003.
4. Джунушалиев Дж. Кыргызстан: преобразовательные процессы 20-30-х годов. –Бишкек, 1993.
5. Культурное строительство в Киргизии.1930-41. Сб. документов и материалов. –Т. I, 2 ч. –Фрунзе, 1972.
6. Пайзуллаева К. Литературное наследие К.Тыныстанова. –Бишкек, 1999.
7. Философский словарь. –Москва, 1991.